

JACEK PIETRZAK
(UNIWERSYTET ŁÓDZKI)*

Polscy uczestnicy hiszpańskiej wojny domowej

Streszczenie. Polscy ochotnicy odegrali stosunkowo znaczącą rolę w hiszpańskiej wojnie domowej. Przytłaczająca większość z nich walczyła po stronie republikańskiej. Przyjmuje się, że było ich ok. 4,5–5 tys. (wśród ok. 35 tys. żołnierzy Brygad Międzynarodowych). Ok. 75% stanowili emigranci, głównie mieszkający we Francji, w znacznym stopniu działacze lub sympatycy Francuskiej Partii Komunistycznej. Prawdopodobnie tylko ok. 600–800 osób (według niektórych danych 1200) przybyło bezpośrednio z Polski, wśród nich zdecydowanie przeważali komuniści (80% lub więcej). Najwięcej polskich ochotników walczyło w szeregach XIII Brygady „Jarosław Dąbrowski”, która brała udział w większości kluczowych operacji wojny i poniosła ogromne straty (prawdopodobnie 30–40%). Prawdopodobnie kilkudziesięciu Polaków uczestniczyło w wojnie po stronie narodowej (frankistowskiej). Większość z nich stanowili jednak zawodowi żołnierze hiszpańskiej Legii Cudzoziemskiej, którzy wstąpili do niej przed wybuchem wojny, zatem ich udział w wojnie nie miał charakteru ideowego. W artykule w syntetyczny sposób ukazano portret polskich uczestników wojny walczących po obu stronach konfliktu, wskazując także na przyczyny skromnego zaangażowania po stronie narodowej. Przeanalizowano oblicze i szlak bojowy Brygady „Jarosław Dąbrowski” i innych „polskich” oddziałów armii republikańskiej, przedstawiono biogramy ważniejszych dowódców. Wiele miejsca poświęcono losom „dąbrowszczaków” w okresie II wojny światowej i w powojennej Polsce, starając się ukazać ich specyficzne i zmieniające się miejsce w systemie politycznym PRL.

Słowa kluczowe: wojna domowa w Hiszpanii (1936–1939), udział Polaków w wojnie, Brygady Międzynarodowe, komunizm, Polska XX w.

Udział Polaków w dramacie hiszpańskiej wojny domowej nie cieszył się poważniejszym zainteresowaniem naukowym historyków po przemianach politycznych przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w., chociaż na temat samej wojny czy sylwetki przywódcy strony narodowej generała Francisco Franco ukazało się całkiem sporo pozycji, zarówno autorów zagranicznych, jak i polskich. Jeśli chodzi o „polskie” aspekty wojny, zainteresowanie budzi ostatnio przede wszystkim stosunek władz RP wobec tego ważnego konfliktu militarnego i ideologicznego, a także jego recepcja w polskim piśmiennictwie¹. W PRL na temat polskiego udziału w wojnie po stronie republikańskiej

* Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Polski Najnowszej, e-mail: jacekpiet@interia.pl.

¹ J.S. Ciechanowski, *Podwójna gra. Rzeczpospolita Polska wobec hiszpańskiej wojny domowej 1936–1939*, Warszawa 2014; R. Majzner, *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*

i „antyfaszystowskiej” napisano wiele pozycji zgodnych z propagandowym schematem. Temat ten, stanowiący także ważny rozdział dziejów polskiego komunizmu, na pewno zasługuje na nowe spojrzenie, wolne od cenzuralnych ograniczeń. Zagadnienie walki Polaków w szeregach wojsk gen. Franco, zupełnie pomijane w PRL (nawet w ówczesnym propagandowym tonie), ma jak na razie skromną literaturę, jednak trzeba zauważyć, że jest to temat bardzo trudny badawczo².

Oczywiście zarówno pod względem liczby uczestników, jak i roli odegranej w konflikcie zdecydowanie przeważali polscy ochotnicy walczący po stronie Republiki Hiszpańskiej przeciwko zbuntowanym siłom gen. Franco. Można przyjąć, że było ich łącznie ok. 5 tys., ewentualnie od 4 do 5 tys. Była to grupa znacząca, biorąc pod uwagę, że przez Brygady Międzynarodowe przewinęło się prawdopodobnie ok. 35 tys. ludzi. Najprawdopodobniej polscy ochotnicy zajmowali pod względem liczebnym drugie miejsce po francuskich. Należy zwrócić jednak uwagę na to, że określenie „polscy ochotnicy” nie oznacza, że w większości zasilili oni szeregi armii republikańskiej, przybywając z Polski. Według ustaleń historyków z okresu PRL aż 75% polskich ochotników to emigranci mieszkający we Francji, a także w Belgii (ok. 100 osób polskiego pochodzenia), jedynie zaś ok. 1200 osób miało przybyć bezpośrednio z Polski (w rzeczywistości prawdopodobnie nawet tylko 600–800 osób)³. Skutki wielkiego kryzysu w połączeniu z wpływami Francuskiej Partii Komunistycznej (FPK) niewątpliwie ułatwiały rekrutację w emigranckich środowiskach robotniczych we Francji. Około 300 żołnierzy rekrutowało się z kolei ze środowisk polonijnych z państw obu Ameryk, zwłaszcza z Ameryki Południowej (np. Argentyna)⁴. Biorąc pod uwagę kryteria narodowościowe, ocenia się także, że ok. 45% wśród polskich ochotników (ok. 2250 osób) stanowiły osoby pochodzenia żydowskiego⁵. Należy także wspomnieć o grupie

w obserwacjach i działaniach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego, Radomsko 2012; M. Bednarczuk, *Obraz hiszpańskiej wojny domowej lat 1936–1939 w piśmiennictwie polskim*, Toruń 2008; W. Opióła, *Hiszpańska wojna domowa w polskich dyskursach politycznych. Analiza publicystyki 1936–2015*, Opole 2016.

² Najpełniejsze studium na ten temat: J.S. Ciechanowski, *Polscy ochotnicy po stronie narodowej w czasie hiszpańskiej wojny domowej (1936–1939)*, [w:] *Studia polsko-hiszpańskie. Wiek XX*, red. J. Kieniewicz, Warszawa 2004, s. 117–151.

³ L. Wyszczelski, *Walka zbrojna Polaków w obronie Republiki Hiszpańskiej*, [w:] *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939 w polityce międzynarodowej*, red. A. Czubiński, Poznań 1989, s. 282; S. Ajzner, *Polska a wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*, Warszawa 1968, s. 305; B. Różycki, *Dąbrowszczacy i pamięć o hiszpańskiej wojnie domowej w Polsce Ludowej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 1, s. 167–169. Warto zauważyć, że za polskich ochotników uznawano także osoby polskiego pochodzenia mające obywatelstwo francuskie. *Vide*: J.S. Ciechanowski, *Podwójna gra...*, s. 561–562.

⁴ *Ibidem*, s. 562.

⁵ Był to wysoki odsetek, biorąc pod uwagę, że wśród żołnierzy Brygad Międzynarodowych miało być łącznie ok. 10 tys. Żydów (ponad 25% ogółu żołnierzy). Odzwierciedlało to znaczący udział osób pochodzenia żydowskiego, zwłaszcza młodzieży, w polskim ruchu komunistycznym. Żydzi dominowali zdecydowanie wśród ochotników-inteligentów. Wśród polskich Żydów walczących

obywateli polskich pochodzenia ukraińskiego i białoruskiego, której liczebność trudno ustalić⁶. Warto te kwestie podkreślić, gdyż nawet w solidnych pracach historyków zachodnich na temat oblicza polskiej grupy ochotników pojawiają się dość kuriozalne informacje⁷.

Już w pierwszych walkach z wojskami gen. Franco wzięła udział grupa Polaków przebywających w Hiszpanii w chwili wybuchu wojny, głównie uczestników lewicowej Olimpiady Ludowej w Barcelonie, którzy wstąpili do formacji milicyjnych⁸. Kluczową rolę w pierwszej fazie rekrutacji ochotników przerzucanych do Hiszpanii odgrywały jednak struktury FPK, aktywne wśród polskich robotniczych środowisk emigracyjnych. Pierwsze niewielkie grupy ochotników spośród emigrantów przybyły do Hiszpanii w sierpniu 1936 r. Komunistyczna Partia Polski (KPP) formalnie włączyła się w rekrutację ochotników dopiero w październiku. W organizowaniu przerzutów przyszłych bojowników współpracowano z czechosłowacką i francuską partią komunistyczną. Część ochotników została jednak aresztowana przez służby policyjne krajów tranzytu⁹.

Pierwsi ochotnicy („grupa 9”, „grupa 36”) weszli w skład tworzonych jeszcze nieoficjalnie w początkach konfliktu oddziałów (centurii) międzynarodowych. Ostatecznie wydzielono z nich pododdział ciężkich karabinów maszynowych (formalnie kompanię, w rzeczywistości pluton), który za patrona przyjął Jarosława Dąbrowskiego. We wrześniu i październiku walczył on w składzie jednej z kolumn republikańskich w Nowej Kastylii, w rejonie Talavera de la Reina, biorąc udział w powstrzymaniu ofensywy Franco na Madryt¹⁰.

w Hiszpanii zdarzali się także socjaliści i anarchiści. *Vide*: Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, [Inwentarz zespołu] Wojna domowa w Hiszpanii 1941–1987, sygn. 332, oprac. M. Siek, Warszawa 2010, www.jhi.pl/uploads/inventory/file/202/Wojna_domowa_w_Hiszpanii_332.pdf (dostęp: 15 VII 2016 r.).

⁶ R. Toruńczyk, *O składzie osobowym polskich ochotników w Hiszpanii republikańskiej w latach 1936–1938*, „Z pola walki” 1965, R. VIII, nr 1, s. 184.

⁷ Na przykład autor wyważonej monografii wojny, brytyjski historyk Antony Beevor, pisząc o pierwszych ochotnikach wędrujących do Hiszpanii, stwierdza: „Do Paryża zaczęli przybywać Polacy żyjący na wygnaniu ze względu na reżim wojskowy panujący w ich kraju [...]”. A. B e e v o r, *Walka o Hiszpanię 1936–1939. Pierwsze starcie totalitaryzmów*, Kraków 2009, s. 231. Sugeruje to błędnie „demokratyczny” i „antysanacyjny” charakter polskiego zaciągu. Tymczasem stanowiący większość ochotników emigranci z Francji i innych krajów reprezentowali wychodźstwo ekonomiczne. Komuniści, którzy przybywali z ZSRS, przebywali tam wcześniej zgodnie z dyrektywami Kominternu.

⁸ L. Wyszczelski, *op. cit.*, s. 267.

⁹ S. A j z n e r, *op. cit.*, s. 305–345; i d e m, *Rekrutacja ochotników polskich do hiszpańskiej armii republikańskiej w 1936–1937 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” [dalej: „WPH”] 1959, R. IV, nr 2, s. 169–186; i d e m, *Pierwsi polscy uczestnicy wojny domowej w Hiszpanii*, „Kwartalnik Historyczny” 1985, R. XCII, nr 4, s. 815–833; S. C i e c h a n o w s k i, *Podwójna gra...*, s. 563.

¹⁰ M. B r o n, *Udział Polaków w wojnie hiszpańskiej w latach 1936–1939*, [w:] *Polacy w wojnie hiszpańskiej (1936–1939)*, red. M. Bron, Warszawa 1967, s. 17–18; S. A j z n e r, *Pierwsi polscy...*, s. 833–844.

Decyzja Józefa Stalina o bezpośrednim wsparciu republikanów i działania Kominternu w sprawie tworzenia spośród ochotników cudzoziemskich Brygad Międzynarodowych otworzyły nowe możliwości organizacyjne¹¹. Dnia 24 października w Albacete (Kastylija–La Mancha) sformowano polski Batalion „Jarosław Dąbrowski”¹². Jego pierwszym dowódcą został Stanisław Ulanowski („Bolek”, „Bolesław”)¹³, wcześniej stojący na czele wspomnianego polskiego plutonu. Zgodnie z wzorcami armii sowieckiej w Brygadach Międzynarodowych utworzono funkcję komisarza politycznego. W polskim batalionie komisarzem został Stanisław Matuszczak¹⁴. W momencie sformowania wśród żołnierzy batalionu było zaledwie kilku ochotników, którzy przybyli z Polski, co ukazuje rolę emigrantów, głównie z Francji, w dziejach „dąbrowszczaków”. W oddziale znalazła się także niewielka grupa Hiszpanów oraz ochotników czeskich, bułgarskich oraz jugosłowiańskich¹⁵.

Batalion włączono do XI Brygady Międzynarodowej (już w końcu listopada przeniesiono go do XII Brygady) i skierowano na najważniejszy w tym czasie odcinek walk¹⁶. Batalion przeszedł chrzest bojowy, uczestnicząc w krwawej bitwie

¹¹ Szerzej: A. Beevor, *op. cit.*, s. 229–236; W. Olszewski, *Brygady międzynarodowe w Hiszpanii w latach 1936–1939*, [w:] *Wojna domowa...*, s. 235–244.

¹² W odróżnieniu od wielu patronów jednostek międzynarodowych, patron batalionu, a później brygady nie nawiązywał do komunizmu, reprezentując typ rewolucjonisty XIX-wiecznego, ale zarazem polskiego niepodległościowca. Doskonale wpisywał się jednak w zaadaptowany propagandowo z tradycji XIX-wiecznej slogan o walce „za wolność naszą i waszą” oraz o sprawiedliwość społeczną. Od nazwiska patrona żołnierzy oddziału nazywano potocznie „dąbrowszczakami”. Nazwę tę przyjmuje się ogólnie dla wszystkich polskich ochotników po stronie republikańskiej, nawet jeśli nie służyli w tym oddziale.

¹³ Stanisław Ulanowski (1904–1944), górnik, wyemigrował do Francji w 1929 r., członek FPK. Szkolony w ZSRS. Zginął w obozie koncentracyjnym w Gross-Rosen. *Vide: Gdzieś za Pirenejami. Ze wspomnień dąbrowszczaków*, oprac. J. Kantyka, A. Konieczny, Katowice 1968, s. 363.

¹⁴ Stanisław Matuszczak (1897–1955), od wczesnej młodości na emigracji we Francji, górnik. Od 1918 r. służył w armii gen. J. Hallera, z którą wrócił do Polski i jako podoficer wziął udział w walkach o granice. Od 1921 r. ponownie we Francji, członek FPK. Podczas II wojny światowej działał w komunistycznym ruchu oporu we Francji. Po wojnie w Polsce, głównie w aparacie związków zawodowych, w latach 1948–1950 attaché wojskowy w Pradze. *Vide: K. Maj, Matuszczak Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny* [dalej: *PSB*], t. XX, Wrocław 1975, s. 218–219.

¹⁵ J.S. Ciechanowski, *Podwójna gra...*, s. 564; L. Wyszczelski, *op. cit.*, s. 268–269.

¹⁶ Organizacji i działaniom wojskowym „dąbrowszczaków” poświęcono w PRL szereg książek i artykułów, na podstawie których można, pomijając aspekt ideologiczny i względy cenzuralne, przedstawić najważniejsze fakty. Przykładowo *vide: Polacy w wojnie hiszpańskiej (1936–1939)...*; L. Wyszczelski, *Bohaterowie stu bitew*, Warszawa 1986; i d e m, *Walka zbrojna...*, s. 267–283; K. Sobczak, E. Kozłowski, L. Wyszczelski, *Hiszpańska wojna narodoworewolucyjna 1936–1939 i udział w niej Polaków*, Warszawa 1986; S. Ajzner, *Z dziejów polskich oddziałów ochotniczych w Hiszpanii*, „Z pola walki” 1958, R. I, nr 3, s. 3–28; M. Bron, *Udział Polaków w wojnie hiszpańskiej w latach 1936–1939*, „WPH” 1963, R. VIII, nr 1, s. 97–131; W. Mroczkowski, *Polscy ochotnicy w wojnie hiszpańskiej w latach 1936–1939 (w 40 rocznicę utworzenia Batalionu im. Jarosława Dąbrowskiego)*, „Z pola walki” 1977, R. XX, nr 1, s. 181–202; E. Kozłowski, *Hiszpańska epopeja dąbrowszczaków*, „WPH” 1976, R. XXI, nr 3, s. 9–33. Wśród

o Madryt w listopadzie 1936 r., gdzie poniósł poważne straty¹⁷. Na przełomie 1936 i 1937 r. batalion brał udział w działaniach zaczepnych w rejonie Guadalajary (Nowa Kastylia). W lutym 1937 r. uczestniczył w kolejnej krwawej bitwie nad rzeką Jarama, związanej z ofensywą armii narodowej na stolicę¹⁸. W marcu „dąbrowszczacy” walczyli w jednej z najgłośniejszych bitew wojny – pod Guadalajarą, gdzie zaskakującą porażkę ponieśli siły włoskie usiłujące oskrzydlić Madryt¹⁹. Podczas omawianych walk batalionem dowodzili: Antoni Kochanek²⁰, Paweł Szkliniarz²¹ oraz Józef Strzelczyk („Jan Barwiński”)²², pierwszy dowódca,

prac wspomnieniowych można wskazać: M. Bron, *Pasaremos*, Warszawa 1958; M. Broniatowski, *Zaczął się za Pirenejami*, Warszawa 1986; F. Książarczyk, *Droga w ogniu*, Warszawa 1975; J. Rutkowski, *Czas walki, klęski i zwycięstwa. Wspomnienia dąbrowszczaka*, Wrocław 1980; Z. Szleyen, *Wiatraki i Messerschmitty*, Warszawa 1965; J. Wyka, *Zapiski na karteluskach (Z notatnika rewolucjonisty). Hiszpania po czterdziestu latach*, Warszawa 1984 (jedna z ciekawszych i mniej schematycznych pozycji); *Gdzieś za Pirenejami...; Ochotnicy wolności. Księga wspomnień dąbrowszczaków*, oprac. Z. Szleyen, Warszawa 1957.

¹⁷ Szerzej o bitwie: A. Beevor, *op. cit.*, s. 241–265.

¹⁸ Szerzej: *ibidem*, s. 292–300.

¹⁹ Szerzej: *ibidem*, s. 301–309.

²⁰ Antoni Kochanek (1906–1937), kpr. rez. WP. Od 1930 r. na emigracji we Francji, był górnikiem i robotnikiem zakładów Renault. Działacz FPK, więziony. Jeden z pierwszych ochotników w Hiszpanii („grupa 36”). Dowództwo batalionu objął 20 XI 1936 r., był ranny w walkach o Madryt. Zginął 2 I 1937 r. pod Almadrones na froncie Guadalajary. *Vide*: K. Maj, *Kochanek Antoni*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego* [dalej: *SBDPRR*], red. F. Tych, t. III, Warszawa 1992, s. 224.

²¹ Paweł Szkliniarz, później Paweł Kuźnicki, Wiktor Kuźnicki (1903–1947), robotnik, ochotnik WP w 1920 r., ranny podczas bitwy warszawskiej. Od 1926 r. na emigracji w Belgii, a od 1928 r. we Francji. Pracował jako górnik; od 1929 r. członek FPK. Od września 1936 r. w Hiszpanii. W styczniu 1937 r. zastąpił jako dowódca rannego A. Kochanka. Został ranny nad Jaramą (luty 1937), następnie przerzucony do ZSRS (maj 1937). Prawdopodobnie był agentem wywiadu sowieckiego we Francji i w Rumunii. W 1940 r. przerzucony przez NKWD do okupowanej Polski. Od 1942 r. działał w Gwardii Ludowej (GL), następnie w Armii Ludowej (AL). Był dowódcą Okręgu Siedlce GL. Od 1944 r. służył w Milicji Obywatelskiej, początkowo w Komendzie Głównej, a od stycznia 1945 r. jako komendant wojewódzki w Kielcach. Aresztowany po pogromie kieleckim (4 VII 1946), oskarżany także o współpracę z podziemiem. Skazany na rok więzienia, zmarł wkrótce po wyjściu z więzienia. *Vide*: E. Olszewski, *Kuźnicki Wiktor*, [w:] *SBDPRR*, t. III, s. 588–589; P. Gontarczyk, *Szkliniarz Paweł*, [w:] *PSB*, t. XLVIII, Warszawa–Kraków 2012, s. 322–323.

²² Józef Strzelczyk (1901–1941), był łódzkim robotnikiem. W latach 1918–1921 służył ochotniczo w WP (kpr.), brał udział w walkach polsko-ukraińskich i polsko-czeskich; walczył w załodze pociągu pancernego „Hallerczyk”, później służył w 4. pułku strzelców konnych; był aresztowany za konflikty z oficerami i udział w demonstracjach. Od 1923 r. członek Związku Młodzieży Komunistycznej (ZMK), od 1924 r. Komunistycznej Partii Robotniczej Polski. Więziony za działalność komunistyczną. Był m.in. sekretarzem okręgowym KPP na Górnym Śląsku i w Warszawie oraz sekretarzem Centralnego Wydziału Wojskowego KPP. Od 1931 r. przebywał w ZSRS, w 1932 r. został członkiem partii bolszewickiej. Ukończył moskiewski Komunistyczny Uniwersytet Mniejszości Narodowych Zachodu im. J. Marchlewskiego w Moskwie, pracował w redakcji „Trybuny Radzieckiej” („polski” organ partii bolszewickiej). W Hiszpanii walczył od października 1936 r. Dowódcą batalionu został w lutym 1937 r., a brygady – w lipcu. Odwołany w marcu 1938 r. do ZSRS. Pracował na podrzędnych stanowiskach, został wykluczony z partii bolszewickiej. W 1941 r.

który nie wywodził się z emigracji z Francji, natomiast został wyszkolony w Związku Sowieckim i był doświadczonym funkcjonariuszem komunistycznym.

Batalion „Jarosław Dąbrowski” nie był jedynym pododdziałem złożonym z Polaków. Polska kompania walczyła na froncie madryckim w składzie niemiecko-austriackiego Batalionu „Ernst Thälmann” należącego do XII Brygady. Inna polska kompania wchodziła w skład XIV Brygady „La Marsellesa” („Marsylianka”) i walczyła m.in. w prowincji Kordoba. W listopadzie 1936 r. powstała kompania „Adam Mickiewicz”, która stała się częścią Batalionu „Wasilij Czapajew” XIII Brygady. Nie brała ona udziału w bojach o Madryt, walczyła bowiem w rejonie Teruelu w Aragonii, a później także w prowincjach Grenada i Kordoba.

W kwietniu przystąpiono do reorganizacji „dąbrowszczaków” i ich przekształcania w większą formację. Sprawa nie jest do końca jasna, ale najprawdopodobniej już wówczas powstała nieformalna brygada (bez zgody dowództwa armii) pod dowództwem Hiszpana Fernando Gerasiego (szefem sztabu został z kolei Albańczyk). W czerwcu „dąbrowszczacy” brali udział w zakończonych porażką republikańskich działaniach ofensywnych na froncie aragońskim pod Huesca²³. Ostatecznie 23 czerwca 1937 r. dowództwo armii republikańskiej powołało oficjalnie 150. Brygadę Międzynarodową im. J. Dąbrowskiego. Na początku sierpnia stała się ona XIII Brygadą (przejmując numer innej brygady rozwiązanej w konsekwencji katastrofalnych strat). Dowództwo brygady objął Strzelczyk-Barwiński. Brygada znacznie różniła się od dawnego batalionu. Wbrew obiegowym wyobrażeniom trudno ją było uznać za jednostkę „polską”. Około 60% żołnierzy brygady stanowili Hiszpanie, została ona także zasilona nowymi grupami ochotników cudzoziemskich. W skład brygady wchodziły dwa bataliony polsko-hiszpańskie: „Jarosław Dąbrowski” oraz nowy – „José Palafox”²⁴, a także węgiersko-hiszpański „Mátyás Rákos” oraz francusko-belgijski „André Marty”²⁵. W Batalionie „José Palafox” istniały kompanie narodowe: ukraińska im. Tarasa Szewczenki oraz żydowska im. Naftalego Botwina²⁶ (od końca 1937 r.). Do Batalionu „José Palafox” włączono w sierpniu wspomnianą kompanię „Adam Mickiewicz”. W październiku lub listopadzie 1937 r. kompanię tę przekształcono

zgłosił się ochotniczo do Armii Czerwonej. Jako dowódca grupy specjalnej został zrzucony w okolicach Łodzi. Losy Strzelczyka i jego grupy do dziś są nieznane. *Vide*: A. Kochański, *Strzelczyk Józef*, [w:] *PSB*, t. XLIV, Warszawa–Kraków 2007, s. 599–600; J. Wyka, *op. cit.*, s. 145–146.

²³ Szerzej: A. Beevor, *op. cit.*, s. 381–382.

²⁴ José Palafox (1775/1776–1847) był dość osobliwym patronem dla „czerwonego” oddziału: arystokrata, bohater wojny z Napoleonem, usiłujący narzucić Hiszpanii „postępowe” rozwiązania (dowodził m.in. w obronie Saragossy, także przeciwko Polakom).

²⁵ W odróżnieniu od „polskich” formacji innym oddziałom międzynarodowym chętnie dawano za patronów żyjących działaczy komunistycznych.

²⁶ Naftali Botwin (1905–1925) był polskim działaczem komunistycznym żydowskiego pochodzenia skazanym na śmierć i straconym za zabójstwo agenta policyjnego. Jego śmierć wywołała silne protesty w środowiskach lewicowych w Europie. Szerzej o kompanii: S. Stein, *Moja wojna w Hiszpanii. Brygady Międzynarodowe – koniec mitu*, Kraków 2015, s. 254–281.

w batalion, zachowujący dotychczasowego patrona. Pododdział ten zastąpił w brygadzie wyłączony z niej Batalion „André Marty”. Przejściowo w skład brygady wchodził też „bałkański” Batalion „Georgi Dymitrow”.

Poza brygadą Polacy służyli w większych grupach w szeregach międzynarodowych pododdziałów artylerii: w baterii im. Karla Liebknechta (utworzonej w grudniu 1936 r.), w baterii im. Bartosza Głowackiego (lipiec 1937 r.) oraz baterii im. Walerego Wróblewskiego (grudzień 1937 r.). W tych dwóch ostatnich jednostkach stanowili większość. Polskich ochotników można też było spotkać w innych Brygadach Międzynarodowych oraz kilku hiszpańskich formacjach armii republikańskiej²⁷.

W lipcu 1937 r. brygada brała udział w trwającej niemal trzy tygodnie bitwie pod Brunete (niespełna 30 km na zachód od Madrytu), gdzie siły republikańskie, których trzon stanowiły Brygady Międzynarodowe, poniosły klęskę i ciężkie straty²⁸. Od sierpnia 1937 r. do stycznia 1938 r. „dąbrowszczacy” walczyli na froncie aragońskim, wyróżniając się zwłaszcza w nieudanej operacji pod Saragossą na przełomie sierpnia i września 1937 r. Jej celem było zdobycie stolicy Aragonii i odciążenie wojsk Franco od ofensywy na północy²⁹. W październiku walczyli w kolejnej nieudanej operacji pod Fuentes de Ebro. W lutym 1938 r. brygada uczestniczyła w operacji w Estramadurze, która również nie przyniosła sukcesu republikanom³⁰. W marcu i na początku kwietnia brygada prowadziła ciężkie walki odwrotowe w Aragonii, związane z ofensywą sił narodowych³¹. W walkach tych brygada wchodziła w skład 35. dywizji dowodzonej przez sowieckiego dowódcę polskiego pochodzenia – osławionego gen. Karola Świerczewskiego „Waltera”³².

²⁷ Z bardziej znanych postaci można wymienić: Wacława Komara (właściwie Mendel Kossoj), który dowodził 129. Brygadą Międzynarodową (wcześniej był dowódcą Batalionu „Jarosław Dąbrowski”), Juliusza Hibnera (Juliana Hübnera), komisarza w 86. Brygadzie, później oficera sztabu 35. Dywizji, czy Antoniego Chrosta („Pépé”), legendarnego dowódcę oddziału dywersyjnego, którego działania zainspirowały niektóre wątki głośnej powieści Ernesta Hemingwaya *Komu bije dzwon*. O nich *vide*: A. K o c h a ń s k i, *Komar Wacław*, [w:] *SBDPRR*, t. III, s. 250–252; B. P u c h a l s k a, *Było to tak... Rozmowy z Juliuszem Hibnerem*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1998, z. 124, s. 33–178; J. K r ó l i k o w s k i, *Generalowie i admirałowie Wojska Polskiego 1943–1990*, t. I, Toruń 2010, s. 524–527 (biogram J. Hibnera); T. S i k o r s k i, *Kim był Polak, który zainspirował Ernesta Hemingwaya?*, „Focus Historia” 2015, nr 1, historia.focus.pl/swiat/kim-byl-polak-ktory-zainspirowal-ernesta-hemingwaya-1684 (dostęp: 25 VII 2016 r.).

²⁸ Szerzej: A. B e e v o r, *op. cit.*, s. 382–393. Bitwę tę republikanie przedstawiali propagandowo jako zwycięstwo. Była ona jedną z najkrwawszych w historii udziału Brygad Międzynarodowych w wojnie.

²⁹ Szerzej: *ibidem*, s. 405–409.

³⁰ Brygada, podobnie jak większość innych formacji międzynarodowych, nie brała natomiast udziału w jednej z największych i najważniejszych operacji wojny – bitwie pod Teruelem (grudzień 1937 – luty 1938).

³¹ Szerzej: A. B e e v o r, *op. cit.*, s. 440–443.

³² Postaci Świerczewskiego nie poświęcam tu więcej uwagi, gdyż jest ona tematycznie związana z kwestią sowieckiego zaangażowania w wojnę. Świerczewski przebywał w Rosji od 1915 r., a z bolszewikami związał się od momentu przewrotu w 1917 r. Nie ulega natomiast wątpliwości, że był

Stalinowskie represje wobec działaczy KPP miały wpływ na sytuację w brygadzie. W marcu, podczas kampanii aragońskiej, został pozbawiony dowództwa i wezwany do ZSRS walczący w szeregach „dąbrowszczaków” od jesieni 1936 r. J. Strzelczyk. Dowództwo brygady objął Ukrainiec Michaił Chwatow „Charczenko”. Następnie, już podczas działań nad Ebro (koniec sierpnia), zastąpił go Bolesław Mołojec³³.

Od 25 lipca 1938 r. brygada brała udział w największej bitwie wojny – nad rzeką Ebro. Celem operacji armii republikańskiej było powstrzymanie ofensywy armii narodowej na Walencję, scalenie frontów republikańskich, a w szerszej perspektywie odzyskanie inicjatywy strategicznej. Krwawa bitwa uznawana jest za strategiczną klęskę armii republikańskiej³⁴. Wśród pododdziałów brygady szczególnie wyróżnił się Batalion „Adam Mickiewicz”, pod dowództwem Franciszka Książarczyka, górnika, dawnego członka PPS i jednego z wielu w brygadzie „Francuzów”. „Dąbrowszczakom” nie dane było walczyć do końca tej słynnej bitwy (16 listopada). W rezultacie decyzji rządu republikańskiego, wynikającej z motywacji politycznych, ochotnicy międzynarodowi zostali wycofani z frontu w nocy z 23 na 24 września³⁵.

Polscy żołnierze brygady oraz innych oddziałów republikańskich trafili do obozów demobilizacyjnych, część żołnierzy, zwłaszcza mieszkających wcześniej we Francji, wróciła do tego kraju. W związku z ofensywą armii narodowej w Katalonii rząd republikański zgodził się jednak na ponowne wysłanie nielicznych już oddziałów międzynarodowych na front w styczniu 1939 r. Dowództwo reaktywowanej (w ograniczonym składzie dwóch niepełnych batalionów) brygady objął Henryk Toruńczyk³⁶. Dnia 24 stycznia wyruszyła ona na front kataloński,

on najsłynniejszą osobą polskiego pochodzenia zaangażowaną w wojnę hiszpańską. *Vide*: J. Kofman, M.J. Chodakiewicz, *Świerczewski Karol*, [w:] *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004, s. 1263–1264; J.J. Kasprzyk, *Świerczewski Karol*, [w:] *Encyklopedia „białych plam”*, t. XVII, Radom 2006, s. 100–104.

³³ Bolesław Mołojec (1909–1942), od 1927 r. był aktywnym działaczem ZMK – Komunistycznego Związku Młodzieży Polskiej, następnie KPP. W latach 1931–1934 szkolony politycznie i wojskowo w ZSRS. Do Hiszpanii pojechał bez zezwolenia partii. Wyróżnił się jako żołnierz i dowódca. Od 1939 r. we Francji, szef paryskiego ośrodka polskich komunistów. W 1940 r. przetrzycony do ZSRS. W grudniu 1941 r. zrzucony w Polsce jako członek tzw. grupy inicjatywnej. Członek „trójki kierowniczej” Polskiej Partii Robotniczej, organizator i dowódca GL. Oskarżany przez część kierownictwa partii o doprowadzenie do zabójstwa lidera PPR Marcelego Nowotki, został zlikwidowany. Jego wizja partii, rola w śmieci Nowotki i śmierć są przedmiotem kontrowersji i nie zostały do końca wyjaśnione. *Vide*: P. Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941–1944*, Warszawa [2014], s. 44 i *passim*.

³⁴ Szerzej: A. Beevor, *op. cit.*, s. 472–485; Ch. Henry, *Ostatnia godzina republiki. Bitwa nad Ebro 1938*, Poznań 2009; M. Bron, *Bitwa nad Ebro i udział w niej Polaków*, Warszawa 1976.

³⁵ Premier Lopez Juan Negrín, deklarując na forum Ligi Narodów rezygnację z ochotników cudzoziemskich, chciał pozyskać sympatię i poparcie dla republiki. Decyzja nie miała jednak większego znaczenia militarnego, gdyż liczba cudzoziemców w szeregach republikańskich znacznie do tego czasu zmalała (do ponad 7 tys. osób). *Vide*: A. Beevor, *op. cit.*, s. 490–495.

³⁶ Henryk Toruńczyk (1909–1966), inżynier włókiennictwa, ukończył studia w Belgii; skazany za działalność komunistyczną podczas służby w WP. W Hiszpanii walczył w latach 1937–1939, był

wchodząc w skład Zgrupowania Brygad Międzynarodowych (złożonego głównie z Polaków i Węgrów), którego dowódcą został również Toruńczyk. Wobec upadku Barcelony jednostka uczestniczyła w działaniach osłonowych związanych z odwrotem oddziałów republikańskich oraz prorepublikańskich uchodźców cywilnych w kierunku Francji.

Granicę francuską „dąbrowszczacy” przekroczyli 9 lutego 1939 r. Na obszarze Francji znalazło się ich ok. 2 tys. Mniej więcej połowa z nich została internowana w specjalnych obozach, głównie w St. Cyprien i Argelès-sur-Mer, skąd następnie zostali przeniesieni do Gurs i Vernet. Warunki panujące w obozach były ciężkie³⁷.

Spoglądając na udział polskich ochotników po stronie republikańskiej ze ściśle wojskowego punktu widzenia, trzeba stwierdzić, że był on stosunkowo znaczący, nawet biorąc pod uwagę, że w samej „polskiej” XIII Brygadzie stanowili oni mniejszość. „Dąbrowszczacy”, podobnie jak inne oddziały międzynarodowe, brali udział w wielu najważniejszych, najcięższych i najbardziej krwawych operacjach wojny, w tym zwłaszcza w tak słynnych, jak bitwa o Madryt (listopad 1936), pod Guadalajarą (marzec 1937) czy nad Ebro (lipiec–wrzesień 1938). Niezależnie od typowych hagiograficznych opisów z czasów PRL, nie ulega wątpliwości odwaga i poświęcenie większości ochotników, a także ogromne straty, jakie ponieśli podczas tego krwawego konfliktu³⁸. W opracowaniach z okresu PRL praktycznie pomijano natomiast zjawiska wywołane niemal bezustannym udziałem w walkach i ciężkimi stratami, takie jak: fizyczne i psychiczne wyczerpanie, spadek morale, obniżenie dyscypliny i wartości bojowej³⁹. Warto zauważyć, że większość ochotników nie miała wcześniejszego przygotowania wojskowego. Wśród ochotników przybyłych z Polski część odbyła służbę w Wojsku Polskim jako szeregowi żołnierze, uzyskując co najwyżej niższe stopnie podoficerskie. Do zupełnych wyjątków należeli absolwenci podchorążówek rezerwy⁴⁰. Zdarzali się jednak ochotnicy, którzy byli weteranami wojen o granice Polski Odrodzonej (dowódcy brygady

m.in. szefem sztabu XIII Brygady (kwiecień 1938 – styczeń 1939). Więziony w obozach internowania we Francji i Algierii; w 1943 r. wyjechał do ZSRS. Organizator i dowódca Polskiego Samodzielnego Batalionu Specjalnego (wrzesień 1943 – lipiec 1944), dowódca Wojsk Wewnętrznych Resortu Bezpieczeństwa Wewnętrznego PKWN (lipiec – grudzień 1944), organizator i pierwszy dowódca Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW, styczeń–maj 1945), zastępca dowódcy KBW (maj–październik 1945). Następnie pracował w administracji cywilnej, był m.in. dyrektorem departamentu w Ministerstwie Ziem Odzyskanych (1945–1948) i dyrektorem generalnym w Ministerstwie Przemysłu Lekkiego (1950–1966). *Vide: Marzec 1968 w dokumentach MSW*, t. II (*Kronika wydarzeń*), cz. 1, red. F. Dąbrowski, P. Gontarczyk, P. Tomasik, Warszawa 2009, s. 369.

³⁷ J.E. Zamojski, *Interbrygadziści Republiki Hiszpańskiej – po klęsce... Losy Polaków*, [w:] *Hiszpania–Polska: spotkania*, red. E.E. González Martínez, M. Nalewajko, Warszawa 2003, s. 16–23.

³⁸ Według historyków z okresu PRL straty te miały wynosić nawet 3200 osób (ok. 60%), bardziej prawdopodobne, że wynosiły ok. 30–40% stanu. *Vide: L. Wyszczelski, Walka zbrojna...*, s. 283; B. Różycki, *op. cit.*, s. 170.

³⁹ *Cf. A. Beavor, op. cit.*, s. 478.

⁴⁰ Należeli do nich Henryk Toruńczyk (który jednak z powodu aresztowania za agitację komunistyczną prawdopodobnie nie został podchorążym) oraz Józef Mrozek, dziennikarz, który przed

Strzelczyk i Szkliniarz oraz komisarz polityczny Matuszczak), a nawet I wojny światowej (Jan Tkaczow, dowódca Batalionu „José Palafox”). Jak to zwykle bywa w przypadku formacji o charakterze rewolucyjnym, w toku walk ujawniły się niewątpliwe talenty dowódcze osób z podstawowym przygotowaniem wojskowym lub bez niego. Niektórych ochotników kierowano na wojenne kursy oficerskie.

Bez wątpienia wśród „dąbrowszczaków” zdecydowanie przeważali komuniści, niektórzy przebywający dłuższy czas w ZSRS i tam szkoleni. Przyjmuje się, że nawet ok. 80% ochotników z Polski było komunistami⁴¹. Trudno dokładnie powiedzieć, jak to wyglądało w przypadku żołnierzy ze środowisk emigrantów. Na pewno członkowie FPK przeważali w kadrze dowódczej i wśród komisarzy politycznych. Oczywiście trafiały się osoby niezwiązane wcześniej z komunizmem, przypadkowe, skłonięne do wyjazdu okolicznościami życiowymi czy obdarzone awanturniczym temperamentem. W brygadzie na każdym szczeblu ważną rolę odgrywali oficerowie polityczni, najczęściej bardzo doświadczeni aktywiści komunistyczni. KPP nie tylko organizowała rekrutację i przerzut ochotników z Polski, lecz także sprawowała opiekę polityczną nad „dąbrowszczakami” w Hiszpanii⁴². Zajmował się tym przedstawiciel KC KPP przy Komunistycznej Partii Hiszpanii (kwiecień–grudzień 1937) Gustaw Reicher („Rwał”). Wezwany do ZSRS padł ofiarą czystek stalinowskich⁴³. W ich wyniku stracił życie także Kazimierz Cichowski, szef kadr w bazie Brygad Międzynarodowych w Albacete, długoletni działacz Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy, sowieckiej partii bolszewickiej, KPP i Kominternu⁴⁴. Działania wymierzone w KPP doprowadziły do odwołania dowódcy brygady Strzelczyka oraz komisarza politycznego brygady S. Matuszczaka, a także komisarza 45. Dywizji (i wcześniej XIII Brygady) Tadeusza Ćwika⁴⁵. Wpływ represji stalinowskich i rozwiązania KPP w 1938 r. na sytuację i nastroje „dąbrowszczaków” to temat badawczy, który niewątpliwie

wyjazdem do Hiszpanii nie był związany z ruchem komunistycznym. *Vide*: S. Ajzner, *Mrozek Józef*, [w:] *PSB*, t. XXII, Wrocław 1977, s. 198–199.

⁴¹ J.S. Ciechanowski, *Podwójna gra...*, s. 561.

⁴² *Vide*: *Korespondencja polskich działaczy komunistycznych w Hiszpanii z Biurem Politycznym KC KPP*, „Z pola walki” 1966, R. IX, nr 1, s. 95–153. Osobną kwestią jest rola komórek Komunistycznej Partii Hiszpanii. Wielu „dąbrowszczaków” było także członkami KPH.

⁴³ O nim *vide*: A. Kochański, *Reicher (Rajcher) Gustaw*, [w:] *PSB*, t. XXXI, Wrocław 1988, s. 11–13; J. Wyka, *op. cit.*, s. 169.

⁴⁴ Była to ciekawa postać. Pochodził z rodziny ziemiańsko-arystokratycznej, jego brat Henryk był duchownym i teologiem katolickim. *Vide*: A. Tymieniecka, *Cichowski Kazimierz*, [w:] *SBDPRR*, t. I, Warszawa 1978, s. 428–430.

⁴⁵ Ćwik był weteranem Legionów Polskich i w młodości socjalistą galicyjskim. *Vide*: Z. Raszkowska, *Ćwik Tadeusz*, [w:] *SBDPRR*, t. I, s. 497–499. Wspomniani „dąbrowszczacy” uniknęli czystek. Spośród nich tylko Strzelczyk został wezwany do ZSRS, wykluczono go z partii bolszewickiej, ale nie został aresztowany. Odwołania doświadczonego dowódcy i komisarza zostały źle przyjęte w brygadzie. Jak zapisał Jan Wyka: „A co bolesne dla nas, że Walter [...] ma z rozkazu usunąć swoich towarzyszy, Barwińskiego [Strzelczyka – J.P.] i Matuszczaka”. *Vide*: J. Wyka, *op. cit.*, s. 185.

zasługuje na opracowanie. Nie ulega wątpliwości, że nie wszyscy zaakceptowali decyzję Kominternu, chociaż trudno oszacować skalę ewentualnego fermentu⁴⁶.

Władze RP były zdeterminowane, aby nie dopuścić do powrotu polskich ochotników walczących w szeregach republikańskich do kraju. Odpowiednie organy państwowe od początku konfliktu były zobowiązane do bardzo skrupulatnego przestrzegania obowiązującego prawa i pozbawiania byłych ochotników polskiego obywatelstwa⁴⁷. Niewątpliwie działania te traktowano jako istotną płaszczyznę zwalczania środowisk komunistycznych i komunizujących. Obecność na terenie Polski grupy komunistów mających bogate doświadczenia militarne uważano, zwłaszcza w ówczesnej sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej, za szczególnie niepożądaną⁴⁸.

Bardzo interesującym zagadnieniem są losy polskich interbrygadzystów po opuszczeniu Hiszpanii⁴⁹. Jak zauważył badacz tego problemu: „przy szerszym spojrzeniu na ich losy, spojrzeniu uwzględniającym dłuższy okres historyczny, to właśnie ich późniejsze przeżycia są wielokroć bardziej godne uwagi, bardziej charakterystyczne dla epoki, bardziej drastycznie ukazujące dramaty konfrontacji historii, człowieka i jego losu”⁵⁰.

Losy polskich ochotników armii republikańskiej podczas II wojny światowej były zróżnicowane. Mimo stanowiska Kominternu wyrażającego linię układu Ribbentrop–Mołotow, oraz mocno sceptycznego stosunku ze strony władz RP na uchodźstwie, całkiem spora grupa „dąbrowszczaków” wstąpiła do formowanej we Francji polskiej armii⁵¹. Można dostrzec ich udział przede wszystkim w kampanii norweskiej i francuskiej w 1940 r., mniejsza grupa służyła także później w Polskich Siłach Zbrojnych na terenie Wielkiej Brytanii⁵². Były także przypadki

⁴⁶ J.E. Zamoj ski, *op. cit.*, s. 14–15; J. Wyka, *op. cit.*, s. 173–174, 186–187. Na temat fermentów w brygadzie *vide*: A. Beevor, *op. cit.*, s. 391.

⁴⁷ Podstawą prawną była ustawa z 20 I 1920 r. o obywatelstwie państwa polskiego. Dnia 31 III 1938 r. Sejm uchwalił ustawę o pozbawianiu obywatelstwa, która w założeniu nie była skierowana głównie przeciwko interbrygadystom, jednak była przeciwko nim wykorzystywana. Stosowne działania precyzowały okólniki MSW oraz MSZ (główną rolę odgrywał w tych sprawach szef Departamentu Konsularnego Wiktor T. Drymmer).

⁴⁸ Szerzej: J.S. Ciechanowski, *Podwójna gra...*, s. 566–586. Kwestii udziału w walkach po stronie narodowej (co prawda skromnego) zdawano się nie dostrzegać.

⁴⁹ Najpełniejsze studium na ten temat: J.E. Zamoj ski, *op. cit.*, s. 9–57.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 13.

⁵¹ Władze RP prowadziły werbunek w obozach internowania, ale domagały się wyraźnego odcięcia od przeszłości. Prawdopodobnie ok. 120 osób z samych tylko obozów wstąpiło do wojska. *Ibidem*, s. 22–25.

⁵² W literackiej formie ich losy przedstawiał sympatyzujący z Republiką znany korespondent w Hiszpanii i pisarz Ksawery Pruszyński (*Droga wiodła przez Narwik*, 1941; *Różaniec z granatów*, 1946). Wśród żołnierzy PSZ można wskazać kilku znaczących „dąbrowszczaków”. Wacław Komar brał udział w walkach w Lotaryngii jako szeregowy I. Dywizji Grenadierów; wzięty do niewoli, sześciokrotnie bezskutecznie próbował z niej uciekać. Tadeusz Ćwik służył we Francji i Wielkiej Brytanii. Usunięty z wojska, działał w Polskiej Partii Socjalistycznej na obczyźnie. Jan Wyka (właściwie

służby w armii brytyjskiej⁵³. Polscy interbrygadziści, zwłaszcza ze środowiska emigranckiego, odegrali znaczącą rolę w komunistycznym ruchu oporu we Francji, pełniąc często funkcje przywódcze w jego polskim sektorze⁵⁴. Niektórzy trafili do ruchów oporu innych krajów, np. Belgii czy Jugosławii. Niezwykłą historią był udział kilku lekarzy w wojnie z Japonią w służbach medycznych armii chińskiej (niektórzy z nich służyli także później pod dowództwem amerykańskim podczas kampanii w Birmie)⁵⁵.

„Dąbrowszczacy” brali także udział w sowieckich działaniach specjalnych, przetrzucani na teren okupowanej Polski, zwłaszcza w początkowej fazie wojny na froncie wschodnim⁵⁶. „Dąbrowszczacy”, którzy z Francji przedostali się do okupowanej Polski, zapisali znaczącą kartę w historii komunistycznego podziemia, przede wszystkim w organizowaniu i funkcjonowaniu Gwardii Ludowej (GL) i Armii Ludowej (AL). Ich poglądy i działania wzbudzały w tym środowisku kontrowersje i spory, ale ich wkładem było wyjątkowe wśród komunistów doświadczenie bojowe⁵⁷. Interbrygadziści służyli także w polskich formacjach

Leopold Weissman), nauczyciel, poeta, publicysta, współredaktor pisma brygady „Dąbrowszczak”, służył przez pewien czas w I Korpusie PSZ w Szkocji (jego biogram w: M. Kotowska-Kachel, *Wyka Jan*, [w:] *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik biobibliograficzny*, t. IX, Warszawa 2004, s. 312–314). Należy także wspomnieć o grupie jeńców republikańskich, którzy byli więzieni w obozie w Miranda de Ebro. W 1943 r. zostali oni, wraz z więzionym tam również żołnierzami PSZ, ewakuowani do Wielkiej Brytanii. J.E. Zamojski, *op. cit.*, s. 24–27; M. Eiroa de San Francisco, *Obóz koncentracyjny w kraju neutralnym. Polacy w Miranda de Ebro*, [w:] *Studia polsko-hispańskie...*, s. 158–160.

⁵³ Jeden z polskich interbrygadzistów, A. Katzman (nie udało się ustalić bliższych danych tej postaci), służył w armii brytyjskiej w Iraku. W 1944 r. pośredniczył on w kontaktach między działającym w Palestynie Związkiem Patriotów Polskich na Środkowym Wschodzie a moskiewskim ZPP. *Vide*: J. Pietrzak, *Związek Patriotów na Środkowym Wschodzie. Nieznana karta działalności komunistów podczas II wojny światowej*, [w:] *Lewica polska. Koncepcje – ludzie – działalność*, t. II, red. E. Krasucki, T. Sikorski, A. Wątor, Wrocław 2012, s. 72.

⁵⁴ Można tu wymienić takie postacie, jak: Jan Rutkowski (szef kontrwywiadu i szef sztabu brygady, był później także więźniem niemieckich obozów koncentracyjnych Mauthausen, Auschwitz i Buchenwald), Bolesław Maślankiewicz, Bolesław Jeleń (b. komisarz polityczny Batalionu „Adam Mickiewicz”), Tadeusz Oppman, Antoni Chrost (organizator działań dywersyjnych w departamencie Nord), Józef Kutin, Zofia Szleyen (b. redaktorka „Dąbrowszczaka”, później tłumaczka literatury hiszpańskiej). Pod koniec wojny Jeleń, Maślankiewicz i Chrost objęli funkcje dowódcze w złożonym z polskich komunistycznych partyzantów Zgrupowaniu Piechoty Polskiej przy francuskiej 1. Armii. W ruchu oporu we Francji byli aktywni także późniejsi znani dowódcy GL-AL, m.in. Franciszek Książarczyk i Grzegorz Korczyński. Szerzej: J.E. Zamojski, *Polacy w ruchu oporu we Francji 1940–1945*, Wrocław 1975, *passim*; i d e m, *Interbrygadziści...*, s. 28–36.

⁵⁵ J.E. Zamojski, *Interbrygadziści...*, s. 42–44. Najbardziej znanym i najwyższym rangą spośród nich był Stanisław Flato, szef służby zdrowia brygady i 35. dywizji międzynarodowej oraz szef sztabu brygady. *Vide*: S. Ajzner, *Flato Stanisław (Samuel)*, [w:] *SBDPRR*, t. II, Warszawa 1987, s. 115–116.

⁵⁶ Większość z nich prawdopodobnie zginęła. *Vide*: J.E. Zamojski, *Interbrygadziści...*, s. 38–39.

⁵⁷ Szerzej: P. Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza...*, *passim*. *Vide* też: J.E. Zamojski, *Interbrygadziści...*, s. 36–38; L. Wyszczelski, *Rola dąbrowszczaków w kształtowaniu lewico-*

wojskowych utworzonych w ZSRS w 1943 r.⁵⁸ Mało znany jest natomiast fakt, że kilku „dąbrowszczaków” było żołnierzami Armii Krajowej (także uczestnicząc w powstaniu warszawskim) i Batalionów Chłopskich⁵⁹.

Środowisko weteranów z Hiszpanii poniosło poważne straty w okresie II wojny światowej, zwłaszcza jeśli chodzi o osoby działające w okupowanej Polsce. Warto zauważyć, że śmierć poniosło aż trzech byłych dowódców „dąbrowszczaków” (J. Strzelczyk, B. Mołojec i S. Ulanowski), dwóch pierwszych spośród nich w tajemniczych okolicznościach.

Powojenne losy ocalałych „dąbrowszczaków” były także ciekawe i skomplikowane⁶⁰. Nie ulega wątpliwości, że aktywnie i na wielu polach uczestniczyli oni w kształtowaniu i „utrwalaniu” władzy komunistycznej w Polsce. Stosunkowo znaczącą rolę odgrywali przede wszystkim w pierwszych latach Polski Ludowej,

wego ruchu oporu w Polsce podczas II wojny światowej, „Zeszyty Naukowe. Wojskowa Akademia Polityczna” 1980, nr 102, s. 71–80. W rezultacie walk wewnętrznych w partii zginęli Bolesław Mołojec (*vide*: przyp. 33) oraz jego młodszy brat Zygmunt, również „dąbrowszczak”, szef wywiadu GL. Polegli lub zostali zamordowani m.in.: Henryk Sternhel (lekarz brygady, dowódca Okręgu GL Warszawa-Miasto), August Lange (dowódca Obwodu GL Łódź), Antoni Grabowski (dowódca Obwodu Radomsko-Kieleckiego, Krakowskiego oraz tzw. specgropy), Jakub Aleksandrowicz (dawny emigrant w Argentynie, dowódca Okręgu Siedleckiego GL, zginął w niejasnych okolicznościach), Józef Dąbrowski (dowódca Okręgu GL Warszawa-Prawa Podmiejska), Henryk Woźniak (zginął w powstaniu warszawskim jako dowódca batalionu AL). Józef Mrozek został aresztowany po potyczce pod Polichnem (czerwiec 1942) i do końca wojny więziony był w obozach koncentracyjnych (Auschwitz, Gross-Rosen, Sachsenhausen). Do najbardziej znaczących dowódców partyzanckich GL-AL należeli: Grzegorz Korczyński (właściwie Stefan Kilanowicz, oficer Sztabu Głównego GL-AL, dowódca Obwodu Lubelskiego AL), Franciszek Księżarczyk (dowódca Okręgu Warszawa-Miasto GL i Obwodu Krakowskiego AL) oraz Ignacy Borkowski (właściwie Burek, sowiecki partyzant na Polesiu, następnie dowódca partyzancki AL na Lubelszczyźnie). Biogramy wielu z nich w: *SBDPRR*, t. I–III.

⁵⁸ Niektórzy z nich przebywali w ZSRS już od 1939 r., ale większość przybyła z Algierii (obóz w Djelfa), gdzie byli internowani przez reżim Vichy. Zatrudniano ich głównie w aparacie politycznym oraz w jednostkach specjalnych. Mieczysław Mietkowski (właściwie Mojżesz Bobrowicki), dawny sekretarz organizacji partyjnej w brygadzie, był szefem Wydziału (Zarządu) Politycznego kolejno 1. Dywizji Piechoty, I Korpusu i Armii Polskiej w ZSRR, następnie przedstawicielem Naczelnego Dowództwa WP w Moskwie. Jego bliskim współpracownikiem był Mieczysław Broniatowski, szef kadr aparatu politycznego. Eugeniusz Szyr, dawny „politruk” w brygadzie, pracował w Związku Patriotów Polskich, uczestniczył w organizowaniu formacji dywersyjno-partyzanckich i załączków przysłego aparatu bezpieczeństwa; później pracował w Zarządzie Polityczno-Wychowawczym WP. Henryk Toruńczyk był organizatorem i dowódcą Polskiego Samodzielnego Batalionu Specjalnego. Leon Rubinsztejn był jego zastępcą (w tym pododdziale dywersyjno-rozpoznawczym służyło wielu „dąbrowszczaków”). Godną uwagi bojową kartę miał Juliusz Hibner, zastępca dowódcy 1. pułku piechoty 1. DP im. T. Kościuszki, ciężko ranny pod Lenino (uznany za zmarłego został „pośmiertnie” Bohaterem Związku Radzieckiego). W 1945 r. dowodził 32. pułkiem piechoty 8. DP 2. Armii WP w operacji łużyckiej.

⁵⁹ J.E. Zamojski, *Interbygadziści...*, s. 38.

⁶⁰ Na ten temat *vide: ibidem*, s. 45–54; B. Różycki, *op. cit.*, *passim*. W publicystycznym stylu tematykę tę przedstawił także M.J. Chodakiewicz, *Zagrabiona pamięć. Wojna w Hiszpanii 1936–1939*, Warszawa 2010, s. 138–147.

współtworząc także system represji. Niektórzy z nich pełnili ważne funkcje w organach bezpieczeństwa państwa, Milicji Obywatelskiej (MO) oraz w formacjach i instytucjach „ludowego” wojska związanych z aparatem bezpieczeństwa, wywiadem i kontrwywiadem⁶¹. Nie ominęły ich jednak także represje wymierzone w część obozu władzy w apogeum stalinizmu, podczas „szpiegomanii” i walki z „odchyleniem prawicowo-nacjonalistycznym” (frakcja Władysława Gomułki)⁶². Po przełomie 1956 r.⁶³ niektórzy z nich odgrywali pewną rolę w wojsku i aparacie państwowym, jednak tak naprawdę większość spektakularnych karier nie zrobiła⁶⁴. W „dąbrowszczaków” pochodzenia żydowskiego uderzyła także antysemicka

⁶¹ Jednym z najwyższych rangą funkcjonariuszy „bezpieki” był Mieczysław Mietkowski, zastępca szefa Resortu Bezpieczeństwa Publicznego PKWN, następnie długoletni wiceminister bezpieczeństwa publicznego (1944–1954). Znający go z brygady J. Wyka napisał o nim: „Wygląda na barbarzyńcę, którego cywilizacja niczym nie zdołała obłaskawić. Jest w nim zdobyta w trudzie poznawczym wiedza, podbudowana pogardą i lekceważeniem ludzi”. *Vide*: J. Wyka, *op. cit.*, s. 170. Grzegorz Korczyński był komendantem wojewódzkim MO w Lublinie i Warszawie, następnie szefem Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Gdańsku, wreszcie wiceministrem bezpieczeństwa publicznego (1946–1948). Leon Rubinsztein był początkowo wyższym oficerem KBW, następnie dyrektorem Departamentu II (łączność, technika, ewidencja) MBP (1947–1951) oraz Departamentu Ochrony Rządu MBP (1949–1951). Józef Mrozek pracował w MBP w latach 1945–1950. Był szefem gabinetu ministra oraz szefem WUBP w Gdańsku, Szczecinie i Poznaniu. Mieczysław Broniatowski pracował w „bezpiece” w latach 1944–1948, był m.in. komendantem Centralnej Szkoły MBP w Łodzi. Franciszek Księżarczyk był komendantem wojewódzkim MO w Rzeszowie i Krakowie, a następnie zastępcą komendanta głównego MO do spraw politycznych. Paweł Szkliniarz (Wiktor Kuźnicki) był komendantem wojewódzkim MO w Kielcach, jednak jego karierę zakończył pogrom kielecki w 1946 r. Ignacy Borkowski był w MO komendantem wojewódzkim w Lublinie, Łodzi, Gdańsku, komendantem stołecznym i szefem kadr. Waław Komar był szefem zarówno wywiadu wojskowego (szef Oddziału II Sztabu Generalnego 1945–1950), jak i cywilnego (dyrektor Departamentu VII MBP 1947–1950), co było sytuacją bez precedensu. Henryk Toruńczyk był organizatorem i pierwszym dowódcą KBW w okresie jego formowania w 1945 r. Juliusz Hibner, uczestnik walk z UPA, zastępca dowódcy Grupy Operacyjnej „Wisła” (1947), przez wiele lat był czołową postacią KBW: zastępcą dowódcy do spraw liniowych (1946–1948), szefem sztabu 1948–1949, dowódcą (1949–1951), a następnie dowódcą Wojsk Wewnętrznych (1951–1956). Jan Rutkowski był szefem Głównego Zarządu Informacji WP (1945–1947).

⁶² Uwięzieni zostali m.in. W. Komar, jego zastępca S. Flato, G. Korczyński, Michał Bron (b. attaché wojskowy w Belgradzie). Skala represji była jednak mniejsza niż np. w Czechosłowacji, na Węgrzech czy w Bułgarii. *Vide*: R. Spałek, *Komuniści przeciwko komunistom. Poszukiwanie wroga wewnętrznego w kierownictwie partii komunistycznej w Polsce w latach 1948–1956*, Warszawa 2014, *passim* (zwłaszcza s. 504–521, 832–849); także wspomnienia więzionego interbrygadziwy: M. Bron, *We fraku i w więzieniu*, Warszawa 1990.

⁶³ W wydarzeniach tych pewną rolę odegrali generałowie Komar (dowódca Wojsk Wewnętrznych) i Hibner (wiceminister spraw wewnętrznych), którzy poparli Gomułkę i „liberalną” frakcję „puławską” w PZPR.

⁶⁴ *Cf.* podobną opinię: K. Lesiakowski, *Mieczysław Broniatowski – meandry kariery „dąbrowszczaka” w PRL*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2015, R. XIV, nr 1, s. 130–131. Do najwyższych stanowisk państwowych doszedł „politruk” brygady E. Szyr, który kierował resortami gospodarczymi, był wicepremierem (1959–1972) i członkiem Biura Politycznego KC PZPR (1964–1968), jednak stopniowo tracił wpływy. *Vide*: A. Sobór-Świdorska, *Szyr (Shir, Schir) Eugeniusz (poprzednio Gerszon Serson)*, [w:] *PSB*, t. L, Warszawa–Kraków 2015, s. 331–334. Wysokie

kampania władz PRL w końcu lat sześćdziesiątych, niektórzy znaleźli się wśród emigrantów pomarcowych⁶⁵.

„Dąbrowszczacy” byli traktowani jako istotny instrument propagandy i kształtowania nowej świadomości historycznej, zwłaszcza w pierwszych latach Polski Ludowej oraz w epoce Gomułki. Żadnego z rzeczywistych „dąbrowszczaków” nie otaczano jednak takim kultem, jak sowieckiego emisariusza w Hiszpanii, generała „Waltera”, kreowanego na „superbohatera” nowej Polski⁶⁶. Stopniowo jednak impet propagandowego wykorzystywania legendy „dąbrowszczaków”, przynajmniej na szerszą skalę, uległ wyraźnemu osłabieniu. Doświadczenie hiszpańskie było także obecne w kulturze okresu PRL, pojawiało się w literaturze i filmach, jednak na ogół pośrednio i epizodycznie⁶⁷.

Historia polskich interbrygadystów z Hiszpanii to ważny aspekt zarówno historii, jak i legendy polskiego komunizmu. Podobnie jak inne zagadnienia z komunistycznej przeszłości stała się naturalnym przedmiotem krytycznej rewizji. Sprawa jest tu jednak bardziej skomplikowana w porównaniu z innymi legendami komunizmu. W dyskursie publicznym obecne są opinie, które zdecydowanie przeciwstawiają się deprecjacji hiszpańskich doświadczeń i traktowania „dąbrowszczaków” jedynie jako wiernych „żołnierzy Stalina”. Podkreśla się legalny charakter Republiki Hiszpańskiej, szerokie poparcie dla niej ze strony różnych środowisk i autorytetów w Hiszpanii i na świecie, uznanie, jakim cieszą

stanowiska w wojsku pełnił gen. G. Korczyński (szef wywiadu, wiceminister obrony narodowej), który odegrał także znaczącą rolę w krwawym stłumieniu protestów społecznych w 1970 r. *Vide*: A. Kochański, *Korczyński Grzegorz*, [w:] *SBDPRR*, t. III, s. 292–293. Generał F. Księżarczyk był kilka lat zastępcą szefa Głównego Zarządu Politycznego WP. *Vide*: C. Żerosławski, *Księżarczyk Franciszek*, [w:] *SBDPRR*, t. III, s. 499–501. Z kolei Komar był odsuwany na boczny tor w MSW (zwolniony w 1968 r.). Toruńczyk „utknął” na stanowisku dyrektora w ministerstwie. Niektórzy byli rozczarowani polityką Gomułki. Generał J. Hibner był wiceministrem spraw wewnętrznych (1956–1960), jednak zrezygnował ze stanowiska, odsuwając się od polityki i poświęcając pracy naukowej (fizyk w Instytucie Badań Jądrowych, w 1975 r. usunięty z pracy). Pisarz Jan Wyka został usunięty z PZPR w 1959 r. Oczywiście to tylko wybrane przykłady ukazujące skomplikowane losy środowiska.

⁶⁵ J.E. Zamojski, *Interbrygadyści...*, s. 53–54; B. Różycki, *op. cit.*, s. 206.

⁶⁶ B. Różycki, *op. cit.*, s. 189–191.

⁶⁷ W powieści Igora Newerly'ego *Pamiętka z Celulozy* (1952), klasycznej pozycji socrealizmu, jej bohater Szczęsny Bida wyrusza w zakończeniu do Hiszpanii (ekranizacja *Celuloza*, 1953, i *Pod gwiazdą frygijską*, 1954, reż. Jerzy Kawalerowicz). Wojna domowa stanowi także ważny aspekt filmowej „biografii” Świerczewskiego *Żołnierz zwycięstwa* (1953, reż. Wanda Jakubowska), propagandowej kwintesencji apogeum stalinizmu i walki z „wewnętrznym wrogiem”. Temat pojawia się jednak także w wybitnych filmach rozliczeniowych. W *Popiele i diamencie* (1958, reż. Andrzej Wajda) doświadczenie hiszpańskie jest ważnym elementem tożsamości „pozytywnych” komunistów, Szczuki i Podgórskiego (w powieści Jerzego Andrzejewskiego wątek ten nie występuje). W *Człowieku z marmuru* (1976, reż. Andrzej Wajda, scenariusz Aleksander Ścibor-Rylski), jeden z głównych bohaterów, dawny interbrygadzysta, murarz Wincenty Witek pada ofiarą represji stalinowskich. Raczej nieudana okazała się próba wprzęgnięcia wojny w schemat popularnego kina sensacyjnego (serial *Misja*, 1980, reż. Paweł Komorowski).

się interbrygadziści w demokratycznej Hiszpanii, moralne racje walki z rebelią wojskową popieraną czynnie przez III Rzeszę i faszystowskie Włochy, idealizm większości ochotników. Chociaż nie ulega wątpliwości, że „dąbrowszczacy”, tak jak inni ochotnicy Brygad Międzynarodowych, byli instrumentem gry politycznej Stalina, niektóre głosy krytyki czy nawet potępienia cechuje także publicystyczna powierzchowność i uproszczenia⁶⁸.

Historia polskich ochotników walczących po drugiej stronie barykady jest wciąż stosunkowo słabo rozpoznana⁶⁹. Trudno określić ich liczbę. Prawdopodobnie można ogólnie mówić o kilkudziesięciu osobach⁷⁰. Stosunkowo skromne zaangażowanie po stronie narodowej nie budzi zdziwienia, jeśli weźmie się pod uwagę kilka czynników. Przede wszystkim udział cudzoziemskich ochotników w armii Franco ograniczał się do kilkunastu tysięcy osób (aż 8–12 tys. spośród nich pochodziło z Portugalii, która półoficjalnie wspierała stronę narodową). Nie było poważnych akcji werbunkowych ani specjalnego zainteresowania strony narodowej licznym udziałem obcokrajowców w armii narodowej, pomijając wsparcie włoskie i niemieckie. W Polsce nie brakowało oczywiście sympatii dla obozu gen. Franco. Najbardziej zdecydowanie wyrażały ją środowiska obozu narodowego, katolickie i konserwatywne, postrzegające konflikt jako istotne starcie o podłożu nie tylko politycznym, cywilizacyjno-kulturowym⁷¹. Nie było jednak poważniejszych zachęt do czynnego angażowania się po stronie narodowych „powstańców” ani ośrodka (jak w przypadku komunistów), który by taki werbunek prowadził⁷². Od entuzjazmu wyrażanego na łamach prasy do wyruszenia za Pirenejską drogą była bardzo daleka. Młodzież narodową, która mogłaby być

⁶⁸ Przykładowe wystąpienia publicystyczne z obu stron sporu *vide*: M.J. Chodakiewicz, *Zagrabiona pamięć...*, s. 117–156; P. Gontarczyk, *Dąbrowszczacy – żołnierze Stalina*, [w:] *Nowe kłopoty z historią. Publicystyka z lat 2005–2008*, Warszawa 2008, s. 97–106 (artykuł z „Rzeczypospolitej”, 12–13 V 2007); P. Lipiński, *Dynamit i cześć*, „Gazeta Wyborcza”, 4–5 I 1997, nr 3, s. 14–16; P. Machcewicz, *Dąbrowszczacy to nie zbrodniarze*, „Gazeta Wyborcza”, 15 VI 2007, nr 138, s. 24; T. Bohajedyń, *No pasarán polskich ochotników*, „Przegląd”, 8 IV 2013, nr 15, www.tygodnikprzeklad.pl/no-pasaran-polskich-ochotnikow/; *Apel Antygony*, „Gazeta Wyborcza”, 27 IV 2007, nr 97, s. 19. Szerzej *vide*: W. Opióła, *op. cit.*, s. 238–245.

⁶⁹ J.S. Ciechanowski, *Polscy ochotnicy...*, s. 117–151; idem, *Podwójna gra...*, s. 588–590; M.J. Chodakiewicz, *Zagrabiona pamięć...*, s. 132–135.

⁷⁰ Według badacza tej problematyki można mówić o 15 bezspornych Polakach i czterech osobach „polskiego pochodzenia” w armii narodowej. J.S. Ciechanowski, *Podwójna gra...*, s. 588.

⁷¹ Szerzej: W. Opióła, *op. cit.*, s. 127–158. Przykładem może być wydana w 1937 r. książka znanego działacza ruchu narodowego, a zarazem krótko korespondenta w Hiszpanii Jędrzeja Giertycha. *Vide*: J. Giertych, *Hiszpania bohaterska*, oprac. M. Andrzejczak, Krzeszowice 2013.

⁷² Pułkownik dyplomowany Romuald Wolikowski, polski obserwator wojskowy w Hiszpanii, proponował wysłanie do armii narodowej grupy ochotników-specjalistów. Był on rodzinnie związany ze sprawą Hiszpanii narodowej. Jego żona, pisarka i publicystka Izabela Lutosławska, oraz teściowa, hiszpańska pisarka Sofia Pérez Eguía y Casanova, zdecydowanie popierały obóz Franco, a teść, filozof Wincenty Lutosławski, wzywał nawet do tworzenia polskiego legionu do walki po stronie narodowej. J.S. Ciechanowski, *Polscy ochotnicy...*, s. 149–150.

potencjalnym rezerwuarem ochotników, zdecydowanie bardziej pochłaniała wewnętrzna sytuacja społeczno-polityczna w kraju oraz rosnące zagrożenie międzynarodowe (dochodziła także nieufność do Niemiec, mimo ówczesnych przejawów fascynacji nazistowską „rewolucją narodową”). Wychowaną w duchu legalizmu (zwłaszcza w kwestiach obronności państwa) młodzież zapewne odstraszała także zdecydowana postawa władz RP wobec zaciągu do obcej armii, nawet jeśli była wymierzona głównie w ochotników do Brygad Międzynarodowych⁷³.

Żołnierze polskiego pochodzenia służyli głównie w szeregach hiszpańskiej Legii Cudzoziemskiej⁷⁴. Zdecydowana większość spośród nich to emigranci, którzy (podobnie jak znacznie liczniejsi Polacy w szeregach francuskiej Legii Cudzoziemskiej) z przyczyn zarobkowych, a czasem dla przygody, zaciągnęli się jeszcze przed wybuchem wojny. Tylko niewielka grupa ochotników dołączyła do Legii już po wybuchu wojny w lipcu 1936 r.⁷⁵ Należy zatem podkreślić, że przytłaczająca większość żołnierzy polskiego pochodzenia walczących po stronie narodowej nie przystąpiła do wojny z pobudek ideowych. Po prostu byli zawodowymi żołnierzami formacji cudzoziemskiej, która po wybuchu wojny stała się istotnym czynnikiem sił gen. Franco.

Przykładem, jak się wydaje, typowego polskiego legionisty może być Antoni Pardo. Urodzony w 1907 r. i pochodzący z ubogiej chłopskiej rodziny z Kurpiowszczyzny, bezskutecznie szukał lepszego życia w Urugwaju, w kopalniach Belgii i na statkach handlowych. Ostatecznie w 1930 r. w Maroku wstąpił do hiszpańskiej Legii Cudzoziemskiej. Brał udział w wojnie domowej przez cały okres jej trwania, osiągając wyższy stopień podoficerski. Walczył głównie w Aragonii i Katalonii, był kilka razy ranny⁷⁶.

Ochotnikiem z przeciwnego bieguny społecznego był Ludwik Karol Lubicz-Orłowski, 22-letni podporucznik rezerwy WP, pochodzący z arystokratycznej rodziny absolwent paryskiej Szkoły Nauk Politycznych oraz Szkoły Podchorążych Rezerwy Kawalerii w Grudziądzu. W odróżnieniu od większości Polaków walczących po stronie Franco, był on przykładem autentycznego ochotnika, zapewne kierującego się motywacją ideową, chociaż nie można wykluczyć także młodzieńczego pragnienia przeżycia wojennej przygody. Zaciągnął się do armii gen. Franco pod koniec 1936 r. Orłowski służył w kawalerii oddziałów karlistowskich (*Requeté*), ale zirytowany niekompetencją swych dowódców opuścił

⁷³ Cf. *ibidem*, s. 150–151.

⁷⁴ Formacja ta powstała w 1920 r. na wzór swojego francuskiego odpowiednika. Od powstania z Legią związany był F. Franco (zastępca dowódcy i dowódca). Legia odegrała kluczową rolę w walce z powstaniem Abd el Krima w Maroku. Uznawana za formację o wysokich walorach bojowych w armii narodowej, a zarazem odznaczała się bezwzględnością.

⁷⁵ Według źródeł hiszpańskich tylko ośmiu ochotników miało zaciągnąć się do Legii już po wybuchu wojny. J.S. Ciechanowski, *Polscy ochotnicy...*, s. 123–124.

⁷⁶ W. Pardo, *Polski legionista gen. Franco*, oprac. C. Taracha, Radom 2001. Po zakończeniu wojny Pardo pozostał w Legii, w 1948 r. uzyskał obywatelstwo hiszpańskie i stopień oficerski. Służbę zakończył w 1958 r., zmarł w 1962 r.

Hiszpanię już w lutym 1937 r.⁷⁷ W Hiszpanii miał także walczyć Tadeusz Unger („Kowalski”), były działacz Młodzieży Wszechpolskiej, jednak na ten temat brakuje pewnych informacji⁷⁸.

Do kwestii udziału ochotników po stronie narodowej należy podchodzić z ostrożnością, jeśli nie jest on wyraźnie potwierdzony przez wiarygodne źródła. Wśród rzekomych uczestników pojawiali się także mitomani i fanteści⁷⁹. Do legend należy raczej zaliczyć pojawiające się informacje o rzekomym udziale w wojnie sławnego i kontrowersyjnego „zagończyka” z czasów wojny domowej w Rosji i wojny polsko-bolszewickiej, gen. Stanisława Bułaka-Bałachowicza⁸⁰.

Grupa polskich pilotów i mechaników lotniczych była zaangażowana w akcje dostaw sprzętu lotniczego dla armii narodowej, ale nie brali oni udziału w walkach⁸¹.

⁷⁷ Orłowski (ur. 1914), syn Ksawerego Franciszka, dyplomaty rosyjskiego i polskiego, byłego posła RP w Madrycie, był potomkiem Talleyrandów (przez babkę ze strony ojca), jego matka była wnuczką wiceprezydenta Argentyny. Podczas II wojny światowej służył w PSZ we Francji, a następnie w Wielkiej Brytanii. W latach 1940–1941 kierował tajną placówką ewakuacyjną Sztabu Naczelnego Wodza w Madrycie, jednak został aresztowany i wydalony z Hiszpanii. Pracował później w polskiej ekspozyturze wywiadowczej w Lizbonie, a w latach 1944–1945 był szefem placówki wywiadowczej w Buenos Aires. Po wojnie mieszkał w Argentynie. *Vide*: J.S. Ciechanowski, *Polscy ochotnicy...*, s. 144–145; *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej*, t. II (*Wybór dokumentów*), oprac. J.S. Ciechanowski, Warszawa 2005, s. 176–177 (tu informacja, że walczył w Hiszpanii do 1938 r.).

⁷⁸ Według informacji Marka Chodakiewicza T. Unger (1912–1994), student prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, był przed wybuchem wojny emigrantem politycznym w Czechosłowacji. Do Hiszpanii miał dotrzeć, podszywając się pod ochotnika do Brygad Międzynarodowych. Podczas walk w Hiszpanii miał także współpracować z polskim wywiadem. W 1940 r. walczył w 1. Dywizji Grenadierów (zatem jego towarzyszami broni byli także „dąbrowszczacy”). Po klęsce Francji przedostał się przez Afrykę do Wielkiej Brytanii, gdzie służył w PSZ, a po wojnie wyemigrował do USA. *Vide*: M.J. Chodakiewicz, *Taki polski Kowalski. Wspomnienie o Tadeuszu Ungerze*, „Głaukopis” 2006, nr 4, s. 237–247. *Cf.* J.S. Ciechanowski, *Polscy ochotnicy...*, s. 142 (autor wskazuje, że na podstawie obecnego stanu wiedzy nie można potwierdzić udziału Ungera w wojnie).

⁷⁹ Najsłynniejszym był zapewne Tadeusz Bujakowski, który twierdził, że był pilotem w lotnictwie armii narodowej i bombardował ludność cywilną (jego sensacyjne relacje ukazywały się w prasie polskiej i zagranicznej). W rzeczywistości bezskutecznie próbował zaferować swe usługi armii Franco, był także obiektem zainteresowania polskiego wywiadu. *Vide*: J.S. Ciechanowski, *Polscy ochotnicy...*, s. 125–136.

⁸⁰ M. Cabanowski, *General Stanisław Bułak-Bałachowicz. Ostatni Kmicic II RP i wyklęci żołnierze wojny polsko-sowieckiej 1920 r.*, b.m.w. 2013, s. 143.

⁸¹ Lotnicy brali udział w zakończonej fiaskiem akcji organizowanej przez międzynarodowych handlarzy bronią. Podczas przelotu zginął doświadczony pilot wojskowy kpt. dypl. pil. (w stanie spoczynku) Jan Kazimierz Lasocki. Grupa mechaników Polskich Zakładów Lotniczych udała się do Hiszpanii w celu montażu zakupionych przez narodowców polskich samolotów myśliwskich PWS-10. J.S. Ciechanowski, *Polscy ochotnicy...*, s. 136–140; *idem*, *Podwójna gra...*, s. 536–539; A. Pochodaj, *Udział polskich lotników i samolotów w wojnie domowej w Hiszpanii 1936–1939. Na marginesie książki R. Michulca „Elita Luftwaffe. Rzecz o niemieckich asach myśliwskich 1939–1945*, „Grot. Zeszyty Historyczne” 2004, R. V, nr 20, s. 145–150. Według Pochodaja,

Udział Polaków w hiszpańskiej wojnie domowej wymaga pogłębionych badań, pozbawionych publicystycznego ferworu. Trzeba jednak podkreślić, że rzetelne przyjrzenie się polskim uczestnikom „pierwszego starcia totalitaryzmów” stanowi bardzo trudne wyzwanie badawcze, które wymaga solidnych kwerend w archiwach polskich, hiszpańskich, francuskich i rosyjskich.

Bibliografia

WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE

- Korespondencja polskich działaczy komunistycznych w Hiszpanii z Biurem Politycznym KC KPP*, „Z pola walki” 1966, R. IX, nr 1, s. 95–153.
- Marzec 1968 w dokumentach MSW*, t. II: *Kronika wydarzeń*, cz. 1, red. F. Dąbrowski, P. Gontarczyk, P. Tomasiak, Warszawa 2009.
- Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej*, t. II (*Wybór dokumentów*), oprac. J.S. Ciechanowski, Warszawa 2005.

WSPOMNIENIA

- Bron M., *Pasaremos*, Warszawa 1958.
- Bron M., *We fraku i w więzieniu*, Warszawa 1990.
- Broniatowski M., *Zaczął się za Pirenejami*, Warszawa 1986.
- Gdzieś za Pirenejami. Ze wspomnień dąbrowszczaków*, oprac. J. Kantyka, A. Konieczny, Katowice 1968.
- Księżarczyk F., *Droga w ogniu*, Warszawa 1975.
- Ochotnicy wolności. Księga wspomnień dąbrowszczaków*, oprac. Z. Szleyen, Warszawa 1957.
- Puchalska B., *Było to tak... Rozmowy z Juliuszem Hibnerem*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1998, z. 124, s. 33–178.
- Rutkowski J., *Czas walki, klęski i zwycięstwa. Wspomnienia dąbrowszczaka*, Wrocław 1980.
- Stein S., *Moja wojna w Hiszpanii. Brygady Międzynarodowe – koniec mitu*, Kraków 2015.
- Szleyen Z., *Wiatraki i Messerschmitty*, Warszawa 1965.
- Wyka J., *Zapiski na karteluzkach (Z notatnika rewolucjonisty). Hiszpania po czterdziestu latach*, Warszawa 1984.

OPRACOWANIA I PUBLICYSTYKA

- Ajzner S., *Mrozek Józef*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXII, Wrocław 1977, s. 198–199.
- Ajzner S., *Pierwsi polscy uczestnicy wojny domowej w Hiszpanii*, „Kwartalnik Historyczny” 1985, R. XCII, nr 4, s. 815–844.

który powołuje się na ustalenia badaczy hiszpańskich, można przyjąć, że jeden lotnik polskiego pochodzenia (Tadeusz Strychski) walczył jednak czynnie w lotnictwie armii narodowej (czterech lotników mających związek z Polską miało walczyć z kolei w lotnictwie republikańskim). *Ibidem*, s. 145–147.

- Ajzner S., *Polska a wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*, Warszawa 1968.
- Ajzner S., *Rekrutacja ochotników polskich do hiszpańskiej armii republikańskiej w 1936–1937 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1959, R. IV, nr 2, s. 169–186.
- Ajzner S., *Z dziejów polskich oddziałów ochotniczych w Hiszpanii*, „Z pola walki” 1958, R. I, nr 3, s. 3–28.
- Apel Antygony, „Gazeta Wyborcza”, 27 IV 2007, nr 97, s. 19.
- Bednarczuk M., *Obraz hiszpańskiej wojny domowej lat 1936–1939 w piśmiennictwie polskim*, Toruń 2008.
- Beevor A., *Walka o Hiszpanię 1936–1939. Pierwsze starcie totalitaryzmów*, Kraków 2009.
- Bron M., *Bitwa nad Ebro i udział w niej Polaków*, Warszawa 1976.
- Bron M., *Udział Polaków w wojnie hiszpańskiej w latach 1936–1939*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1963, R. VIII, nr 1, s. 97–131.
- Chodakiewicz M.J., *Taki polski Kowalski. Wspomnienie o Tadeuszu Ungerze*, „Glaukopis” 2006, nr 4, s. 237–247.
- Chodakiewicz M.J., *Zagrabiona pamięć. Wojna w Hiszpanii 1936–1939*, Warszawa 2010.
- Ciechanowski J.S., *Podwójna gra. Rzeczpospolita Polska wobec hiszpańskiej wojny domowej 1936–1939*, Warszawa 2014.
- Ciechanowski J.S., *Polscy ochotnicy po stronie narodowej w czasie hiszpańskiej wojny domowej (1936–1939)*, [w:] *Studia polsko-hiszpańskie. Wiek XX*, red. J. Kieniewicz, Warszawa 2004, s. 117–151.
- Eiroa de San Francisco M., *Obóz koncentracyjny w kraju neutralnym. Polacy w Miranda de Ebro*, [w:] *Studia polsko-hiszpańskie. Wiek XX*, red. J. Kieniewicz, Warszawa 2004, s. 158–160.
- Gontarczyk P., *Dąbrowszczacy – żołnierze Stalina*, [w:] *Nowe kłopoty z historią. Publicystyka z lat 2005–2008*, Warszawa 2008, s. 97–106.
- Gontarczyk P., *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941–1944*, Warszawa [2014].
- Gontarczyk P., *Szkliniarz Paweł*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XLVIII, Warszawa–Kraków 2012, s. 322–323.
- Henry Ch., *Ostatnia godzina republiki. Bitwa nad Ebro 1938*, Poznań 2009.
- Kasprzyk J.J., *Świerczewski Karol*, [w:] *Encyklopedia „białych plam”*, t. XVII, Radom 2006, s. 100–104.
- Kochański A., *Reicher (Rajcher) Gustaw*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXXI, Wrocław 1988, s. 11–13.
- Kochański A., *Strzelczyk Józef*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XLIV, Warszawa–Kraków 2007, s. 599–600.
- Kofman J., Chodakiewicz M.J., *Świerczewski Karol*, [w:] *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*, red. W. Roszkowski, J. Kofman, Warszawa 2004, s. 1263–1264.
- Kotowska-Kachel M., *Wyka Jan*, [w:] *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik bibliograficzny*, t. IX, Warszawa 2004, s. 312–314.
- Kozłowski E., *Hiszpańska epopeja dąbrowszczaków*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1976, R. XXI, nr 3, s. 9–33.
- Królikowski J., *Generałowie i admirałowie Wojska Polskiego 1943–1990*, t. I–IV, Toruń 2010.
- Lesiakowski K., *Mieczysław Broniatowski – meandry kariery „dąbrowszczaka” w PRL*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2015, R. XIV, nr 1, s. 107–131.

- Lipiński P., *Dynamit i cześć*, „Gazeta Wyborcza”, 4–5 I 1997, nr 3, s. 14–16.
- Machcewicz P., *Dąbrowszczacy to nie zbrodniarze*, „Gazeta Wyborcza”, 15 VI 2007, nr 138, s. 24.
- Maj K., *Matuszcak Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XX, Wrocław 1975, s. 218–219.
- Majzner R., *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939 w obserwacjach i działaniach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, Radomsko 2012.
- Mroczkowski W., *Polscy ochotnicy w wojnie hiszpańskiej w latach 1936–1939 (w 40 rocznicę utworzenia Batalionu im. Jarosława Dąbrowskiego)*, „Z pola walki” 1977, R. XX, nr 1, s. 181–202.
- Olszewski W., *Brygady międzynarodowe w Hiszpanii w latach 1936–1939*, [w:] *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939 w polityce międzynarodowej*, red. A. Czubiński, Poznań 1989, s. 235–244.
- Opiola W., *Hiszpańska wojna domowa w polskich dyskursach politycznych. Analiza publicystyki 1936–2015*, Opole 2016.
- Pardo W., *Polski legionista gen. Franco*, oprac. C. Taracha, Radom 2001.
- Pietrzak J., *Związek Patriotów Polskich na Środkowym Wschodzie. Nieznana karta działalności komunistów podczas II wojny światowej*, [w:] *Lewica polska. Koncepcje – ludzie – działalność*, t. II, red. E. Krasucki, T. Sikorski, A. Wątor, Wrocław 2012, s. 63–84.
- Pochodaj A., *Udział polskich lotników i samolotów w wojnie domowej w Hiszpanii 1936–1939. Na marginesie książki R. Michulca „Elita Luftwaffe. Rzecz o niemieckich asach myśliwskich 1939–1945”*, „Grot. Zeszyty Historyczne” 2004, R. V, nr 20, s. 145–150.
- Polacy w wojnie hiszpańskiej (1936–1939)*, red. M. Bron, Warszawa 1967.
- Różycki B., *Dąbrowszczacy i pamięć o hiszpańskiej wojnie domowej w Polsce Ludowej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 2, s. 167–212.
- Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, red. F. Tych, t. I–III, Warszawa 1978–1992.
- Sobczak K., Kozłowski E., Wyszczelski L., *Hiszpańska wojna narodoworewolucyjna 1936–1939 i udział w niej Polaków*, Warszawa 1986.
- Sobór-Świdarska A., *Szyr (Shir, Schir) Eugeniusz (poprzednio Gerszon Serson)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. L, Warszawa–Kraków 2015, s. 331–334.
- Spalek R., *Komuniści przeciwko komunistom. Poszukiwanie wroga wewnętrznego w kierownictwie partii komunistycznej w Polsce w latach 1948–1956*, Warszawa 2014.
- Toruńczyk R., *O składzie osobowym polskich ochotników w Hiszpanii republikańskiej w latach 1936–1938*, „Z pola walki” 1965, R. VIII, nr 1, s. 183–187.
- Wyszczelski L., *Bohaterowie stu bitew*, Warszawa 1986.
- Wyszczelski L., *Rola dąbrowszczaków w kształtowaniu lewicowego ruchu oporu w Polsce podczas II wojny światowej*, „Zeszyty Naukowe. Wojskowa Akademia Polityczna” 1980, nr 102, s. 71–80.
- Wyszczelski L., *Walka zbrojna Polaków w obronie Republiki Hiszpańskiej*, [w:] *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939 w polityce międzynarodowej*, red. A. Czubiński, Poznań 1989, s. 267–283.
- Zamojski J.E., *Interbrygadziści Republiki Hiszpańskiej – po klęsce... Losy Polaków*, [w:] *Hiszpania–Polska: spotkania*, red. E.E. González Martínez, M. Nalewajko, Warszawa 2003, s. 9–57.
- Zamojski J.E., *Polacy w ruchu oporu we Francji 1940–1945*, Wrocław 1975.

NETOGRAFIA

- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, [Inwentarz zespołu], Wojna domowa w Hiszpanii 1941–1987, sygn. 332, oprac. M. Siek, Warszawa 2010, www.jhi.pl/uploads/inventory/file/202/Wojna_domowa_w_Hiszpanii_332.pdf (dostęp: 15 VII 2016 r.).
- Bohajedyn T., *No pasarán polskich ochotników*, „Przegląd”, 8 IV 2013, nr 15, www.tygodnik-przeglad.pl/no-pasaran-polskich-ochotnikow/ (dostęp: 25 VII 2016 r.).
- Sikorski T., *Kim był Polak, który zainspirował Ernesta Hemingwaya?*, „Focus Historia” 2015, nr 1, historia.focus.pl/swiat/kim-był-polak-który-zainspirował-ernesta-hemingwaya-1684 (dostęp: 25 VII 2016 r.).

JACEK PIETRZAK

Polish participants of the Spanish Civil War

Polish volunteers played relatively important role during the Spanish Civil War. Majority of them fought in the Republican Army (ca. 4500–5000 among ca. 35 000 soldiers of the international brigades). Most of volunteers (ca. 75%) were Polish economic emigrants who lived mainly in France and many of them were members or followers of the French Communist Party. About 600–800 volunteers (another sources suggest 1200) came directly from Poland, ca. 80% of them were active communists. Most of Polish volunteers joined 13th International Brigade („Dąbrowski Brigade”) which took part in most of crucial military operations and suffered heavy losses (ca. 30–40%). A few tens of Poles fought in the National Army (F. Franco’s army). Most of them were professional soldiers of Spanish Foreign Legion who enlisted that military unit before the war, so their engagement was not of an ideological character. Author tried to give a comprehensive picture of Polish participants of the Spanish Civil War fighting on both sides of the conflict. Character and battles of „Dąbrowski Brigade” and other „Polish” units of the Republican Army as well as biographies of more important commanders were examined. Life and activity of Republican volunteers during the Second World War and in post-war Poland were analysed, including their changing role in Polish communist system.

Keywords: Spanish Civil War (1936–1939), Polish participants of the Spanish Civil War, International Brigades, communism, Poland 20th c.